

УДК 821.161.2

Лариса Литвин

ОДНА ЗІ СТРАТЕГІЙ ПЕРЕКОДУВАННЯ ВЕРГІЛІЄВОЇ «ЕНЕЇДИ» (НА ПРИКЛАДІ «ДІАЛОГУ ЕНЕЯ З ТУРНУСОМ» НЕВІДОМОГО АВТОРА)

У статті досліджується код трагедії «Діалог Енея з Турнусом», створеної в Чернігівському літературному колі. Доводиться теза про те, що в основу стратегії перекодування Вергілієвої «Енеїди» покладено нове соціокультурне тло України середини XVIII століття. Змістова організація «Діалогу...» сформувалася під впливом світоглядної позиції малоросійства її автора.

Ключові слова: код, перекодування, поема, трагедія, морально-етична площина.

У літературознавчих розвідках останнього часу до розкодування «Енеїди» І. Котляревського за правилами рецептивної естетики залучається трагедія невідомого автора «Діалог Енея з Турнусом». Цю традицію розпочав В. Шевчук, який у статті «„Діалог Енея з Турнусом“ із 1745 року» аргументовано довів, що персонажі трагедії корелюють із діячами української історії (Еней – Іван Мазепа, Турн – Петро I, Антенор – Іван Скоропадський, Касандра – Павло Полуботок, Пріам – Іван Самойлович), а сама Україна асоціюється зі зруйнованою Троєю [10].

Ця думка поширюється В. Пахаренком і Т. Яценко [11], які адаптують тезу вже до шкільного вивчення «Енеїди» І. Котляревського. Є. Нахлік у монографії «Перелицьований світ Івана Котляревського: текст–інтертекст–контекст», загалом погоджуючись із версією дешифрованих кодів В. Шевчука, паралельно висунув інший варіант тлумачення образів: «Еней і троянці – це російський цар і росіяни, <...> а Турнус – це український гетьман» [4, с. 209]. Так і залишивши поставлену проблему без

розв'язання, Є. Нахлік утвердив тезу потрібного кодування І. Котляревським свого твору, проміжною ланкою якого є «Діалог Енея з Турнусом».

Метою нашої статті є дослідження авторської стратегії кодування образів згаданої трагедії, що залежали від соціокультурних обставин в Україні середини XVIII століття.

«Діалог...» уперше опублікував М. Марковський, назвавши його додатком до поетики з назвою «Аполлоновий театр», що складена при Чернігівському колегіумі. Для барокового автора адаптація авторитетного джерела до власного задуму – звична річ, оскільки йдеться про тип літератури, яка базувалася майже виключно на класичних зразках. Разом із тим відомий твір задавав горизонт сподівань реципієнта.

За свідченням М. Трофимука [8] й О. Циганок [9], із середини XVII до кінця XVIII століття твори Вергілія склали чи не головний матеріал для літературної творчості, поетик та риторик, створених у процесі шкільної освіти. Зокрема, О. Циганок, проаналізувавши низку поетик того часу – 1671, 1696, 1696–1697, 1700, 1724, 1726, 1727, 1729, 1729–1730, 1735, 1746 років, риторики 1664 та 1671 років, пересвідчилася в тому, що всі вони базуються на творах Вергілія або ж містять йому присвяти [9]. З ними солідаризується і Ю. Ковбасенко, запевняючи, що знання «Енеїди» в Європі, зокрема і в Україні, було маркером освіченості, а Енея вважали зачинателем багатьох європейських еліт [2].

Щодо Вергілієвої «Енеїди», то традиція її переробок (ідеться не про трагестію і бурлеск) сягає Середньовіччя, а образ самого Енея вже тоді виявився настільки пластичним, що ввібрав

© Л. Литвин, 2015

у себе широкий діапазон поведінкових моделей героя.

Скориставшись європейським досвідом вільної інтерпретації сюжету про Енея, автор «Діалогу...» зосереджується на головній ідеї Вергілія – державності, думка про занепад якої хвилювала уми багатьох українців середини XVIII століття. Із широкого кола подій італійської історії український автор обрав поєдинок Енея з Турном, двох претендентів на владу в Італії, яку Вергілій завершив переможно для Енея і смертю для Турна.

Двобій персонажів античної історії українським бароковим автором переводиться в площину вербальних взаємин, діалогу між Енеєм і Турнусом, кожен із яких репрезентує своє бачення права на владу в державі. Еней одружений із Лавинією й нібито має грамоту від царя Латина на володіння країною. Згодом виявиться, що грамота підроблена. Але це не єдина Енеєва провина, вона лише відтіняє головну, що маргістрально проходить через «Діалог...», – Еней призвів Трою до загибелі. Наближений до царя Пріама, він поради йому впустити до міста греків, які жорстоко винищили весь троянський рід, а тим часом Еней разом із дружиною втекли з міста.

Після падіння Трої Вергілій Енея залишає живим, щоб той продовжив рід у новій батьківщині, виконуючи волю богів. Натомість Еней українського автора сам тікає зі зраженого міста, несучи на собі прокляття Бога: «Щастіємь себѣ заслѣпляют очи / Не требуѣ себѣ ѿ Бога помощи / С которихъ азъ первій зайшол во глубину / Невѣжества сего и слѣпоти тыну...» [3, с. 106]. Провина за загибель Трої лягає не на її володаря, а на дорадника царя Пріама, Енея. Мірилом його моральної деградації є дві риси, лукавство і гордість, найбільші вади в системі християнських цінностей.

Удруге вони проявляються через спробу Енея підступно заволодіти вже новою державою. Проте злий намір розбивається об твердість Турна, що непохитно виконує успадковане право володіння нею. Еней визнає свою ницість, пояснюючи: «Хотѣль бо азъ престоль себѣ похитити / И землю троянску себѣ покорити» або «азъ пакость вѣчну содѣлалъ» [3, с. 106]. Ступінь морального падіння Енея посилюється його принизливою поведінкою, коли він подає грамоту, «падѣ под нозѣ Турна», чи «Енѣѣ встаєть и с плачемъ говорит». Турнові, який вигнав його геть із країни, обіцяє дякувати: «Доколь Духъ мой во мнѣ живый имат бити / За такую милость, что естъ несказанна / Идет ѿ тебе днесь на мнѣ показанна...» [3, с. 106].

На протипагу йому Турн поводитьсь впевнено і спокійно. Автором розлого застереже-

но його успадковане право на владу. Для цього актуалізовано епізоди з «Повісті временних літ», які окреслюють межі Русі, та паралельно показано кордони Італії і названо покоління її володарів, хоч і зі зміщеною хронологією їхнього царювання. Часопросторова дистанція між античною Італією та Україною періоду Просвітництва й колоніальної залежності від Росії долається декларованою ідеєю божественної влади. Цей прийом виказує право Турна на успадковану ним владу, яку ніхто не піддає сумніву, зокрема й Еней. Він звертається до Турна словами «наслѣдніче свѣате», «Тебѣ бо Богъ далъ ет землю владѣти / В Италиі полну полну власть имѣти». Турн виявляє готовність не битися з Енеєм, а карати його. Під тиском прохань та влещувань оточення і самого Енея він охоче відступає від цього наміру. Відтак, імідж володаря-миротворця закріпився за Турном, а ця риса стала його головною чеснотою. «Живѣть вси мирно, смирно, всѣхъ нелицемѣрно <...> Азъ же ѣко чадѣ в любвѣ буду васъ хранити» [3, с. 107], – проголошує Турн у фіналі.

З огляду на зазначений тон спілкування головних персонажів не можна погодитися з Є. Нахліком, який поставив під сумнів правомірність назви твору «Діалог...», натомість запропонувавши іншу назву – «Суперечка Турнуса з Енеєм». Як подає словник, «суперечка – словесне змагання між двома або кількома особами, при якому кожна із сторін обстоює свою думку, правоту» [5, с. 845], а ми констатуємо протилежне: Турн сварить Енея, а той визнає свої провини.

Помітною відмінністю між двома Енеями є характер оточення кожного з них. Якщо Вергілій герой оточений відданими йому сміливцями, то український Еней позбавлений такого товариства, хоч і сподівався на нього: «Иму приѣтелей, азъ из грецкой страны / И тѣ обѣщались дати мнѣ помощь в брани / Но вси нечаѣно на брани побити...» [3, с. 106]. Натомість Касандра, Сенатор, Антенор почергово озвучують Турнову версію трагедії Трої та звинувачують у ній Енея.

Такий спосіб поведінки героїв «Діалогу...» кардинально дисонує з Вергілієм, герої якого вольові, енергійні, спрямовані на перемогу, «як в стремлінні швидкому з гірських верховин у долину / З клекотом спінені ріки біжать і на власній дорозі / Нищать усе і руйнують, – так само, з не меншим розгоном / Турн і Еней розгулялись у бої. І гнівом палає / В кожного серце, аж рве йому груди, що зроду не знають, / Як то подоланим бути, й тепер, що є сили, на рани / Руться...» [1, с. 311].

Еней Вергілія – воїн, лицар, державотворець. «Змагатись / Треба не в бігу, а зброєю

гострою зближка. Зміняйся, / В що лиш захо-чеш, зроби все, що вдієш відвагою й хистом...» [1, с. 322]. Носій божої волі, переможець Турна, для знавців античної літератури він не зруйнував своє місто, а заснував Нову Трою (Рим).

Перекодування стало відповіддю на новий горизонт сподівань реципієнта, сформованого в середині XVIII ст. соціокультурним становищем України та освітньою діяльністю Чернігівського колегіуму, які на той час зазнали суттєвих змін. Набрали сили антиукраїнські закони, які звужили поле видавничої діяльності, що своєю чергою уривало зв'язки з попереднім культурним надбанням. Наказом 1720 року від Києво-Печерської і Чернігівської типографій вимагалось не друкувати нові українські книжки, а старі наближати до російської мови. Наступного року за порушення згаданого наказу на обидві друкарні було накладено штрафи, а 1724 року вони вдруге оштрафовані. Матеріальний пресинг розорив Чернігівську типографію, і вона була перевезена до Москви [6, с. 16–17].

Одночасно посилюються російські впливи в освітньому процесі. Якщо в риторичі префекта Чернігівського колегіуму Фаддея Кокойловича, яка була прочитана на початку 20-х рр. XVIII ст., зразки російською мовою ще не зустрічаються, то в рукописній риторичі 1748 р. префекта С. Новопольського приклади російською мовою займали вже приблизно половину курсу.

Тенденції російської культури починають впливати на українську як ідеологічно, так і з позицій пріоритетності в актуалізації відомих сюжетів. А в петровській Росії виникає інтерес до героїв троянської міфології. О. Творогов зазначав, що повість «Троянська історія» видавалася в 1709, 1712, 1717, 1745 роках і ще кілька разів до кінця століття та побутувала в низці рукописних копій. Повість, написана в XIII ст. італійцем Гвідо де Колумна, була перекладена, проінтерпретована в дусі реалізації імперських запитів, набула популярності в Росії впродовж XVIII ст., хоч відома була в Україні ще із XV ст. Окремі списки повісті дозволяють припустити рецепцію з них принаймні двох важливих мотивів в українській «Діалог...». Ідеться про вигнання Енея (рукопис П. В'яземського), раду Анхіза, Енея, Антенора і Полідама здати Трою, удаючи підписання мирного договору з греками (рукопис Титова) [7]. Власне, вони задають негативну конотацію образу Енея, яка змінює багатовікову традицію його героїзації.

Під тиском імперської ідеології, яку поділяла частина національної еліти, змінилося змістовне наповнення образів. Рецептливо-комунікативний процес адаптації сюжету «Енеїди» Вергілія спрямований у морально-етичну

площину, співзвучну подіям українського життя середини XVIII ст.

Використавши відомий античний сюжет, український автор відібрав окремі його елементи та надав новій інтерпретації головним героям. «Зсув» комунікативного коду призвів не тільки до дегероїзації Енея, ідеалізованого римлянами, але й до переведення його в площину потворного. Шлях цього руху – від античного Енея, образ якого проявляється в метафорах «потужний» і «благочестивий», до Енея «Діалогу...», якого характеризують означеннями «лукавий» і «гордий». Натомість Турн набуває позитивних рис і стає виразником суспільного запиту на стабільність сильної влади, лідерську поведінку, суспільний мир.

Література

1. Вергілій. Енеїда / Вергілій ; пер. з лат. М. Білика ; передм., приміт. Й. Кобова / – Х. : Фоліо, 2003. – 350 с.
2. Ковбасенко Ю. І. Антична література : навч. посіб. / Ю. І. Ковбасенко ; 3-є вид., доопрац. і доповн. – К. : Університет, 2014. – 256 с.
3. Марковський М. Найдавніший список «Енеїди» І. П. Котляревського і деякі думки про його гене-зу / М. Марковський. – К. : УАН, 1927. – 182 с.
4. Нахлік Є. К. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст / Євген Нахлік ; НАН України, ДУ «Інститут Івана Франка». – Львів, 2015. – 543 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / [ред. кол. Білодід І. К., Бурячок А. А. [та ін.]]. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 9. – 917 с.
6. Сушко Р. Хроніка нищення української мови. Факти і коментарі / Р. Сушко, М. Левицький. – Брошнів – Осада : Таля, 2012. – 80 с.
7. Торогов О. В. Древнерусский перевод «Троянской истории» Гвидо де Колумна и издание 1709 г. [Электронный ресурс] / О. Творогов. – Режим доступа – http://www.pushkinskijdom.ru/Portals/3/PDF/TODRL/26_tom/Tvorogov/Tvorogov.pdf. – Название с экрана, 19.11.2015.
8. Трофимук М. Творчість Вергілія – джерело літературно-теоретичних знань в Україні XVII–XVIII століть / Мирослав Трофимук // ЗНТШ. Праці філол. секції. – 2000. – Т. 239. – С. 7–43.
9. Циганок О. Епітафії Вергілія (Вергілію) в українських поетиках XVII – першої половини XVIII ст. [Електронний ресурс] / О. Циганок. – Режим доступу : http://www.medievalist.org.ua/2015/03/xvii-xviii_27.html. – Назва з екрана, 19.11.2015.
10. Шевчук В. Муза Роксланська: Українська література XVI–XVIII століть : у 2 кн. / В. Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 2 : Розвинене бароко. Пізнє бароко. – 728 с.
11. Яценко Т. Філософсько-освітній концепт В. Шевчука щодо вивчення в школі «Енеїди» І. Котляревського в системі літератури українського бароко / Т. Яценко // Волинь-Житомирщина. – 2010. – Вип. 20. – С. 397–401.

Larysa Lytvyn

ONE OF THE STRATEGIES
OF RECODING OF VIRGIL'S AENEID
(AT THE CORE OF "THE DIALOGUE OF AENEAS
WITH TURNUS" BY UNKNOWN AUTHOR)

"The Dialogue of Aeneas with Turnus", which was created in Chernigiv's circle of literature, is researched in the article. The author proves the hypothesis that the revolution of sociocultural environment in Ukraine in the middle of the 18th century is a main principle, inserted in the process of recoding Virgil's "Aeneid". The content of "The Dialogue" was formed under the influence of pro-Russian ideological position of its author. During recoding the ancient works the art concept of the Baroque author created a new picture of the world. The conflict between Aeneas and Turnus is shown from the moral and ethical perspectives, whose priorities are determined by imperial ideology. The heroic work and deeds are eliminated and leveled with several moral vices of their owner, Aeneas, while Turnus gains a positive labeling as a respectable, powerful and noble man.

Keywords: code, recoding, tragedy, poem, moral and ethical sphere.

Лариса Литвин

ОДНА ИЗ СТРАТЕГИЙ ПЕРЕКОДИРОВАНИЯ
ВЕРГИЛИЕВОЙ «ЭНЕИДЫ» (НА ПРИМЕРЕ
«ДИАЛОГА ЭНЕЯ С ТУРНУСОМ»
НЕИЗВЕСТНОГО АВТОРА)

В статье исследуется код трагедии «Диалог Энея с Турнусом», написанной в Черниговском литературном кругу. Доказывается гипотеза о том, что в основу перекодирования Вергилиевой «Энеиды» положены изменения в социокультурной среде Украины в середине XVIII века. Содержательная организация «Диалога...» сформирована под влиянием мировоззренческой позиции малороссийства его автора.

Ключевые слова: код, перекодирование, трагедия, поэма, морально-этическая плоскость.

Надійшла до редакції 20.11.2015 р.

